

QO‘SHMA GAPLARNING GRAMMATIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Qodirov Botirjon Baxodir o‘g‘li,
University of Business and Science
Lingvistika: o‘zbek tili I-kurs magistranti
botirbekqodirov96@gmail.com

Nabijanov Yusufjon Inomiddin o‘g‘li,
University of Business and Science
Til va adabiyot ta‘limi kafedrası dotsent v.b., p.f.f.d. (PhD)
yusufxonbijanov@gmail.com
ORCID raqami: <https://orcid.org/0009-0006-5055-0117>

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi va semantik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida qo‘shma gaplarning tarkibiy qismlari, ular o‘rtasidagi grammatik bog‘lanish hamda mazmuniy munosabatlar yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: qo‘shma gap, sintaksis, grammatik tuzilish, semantik munosabat, bog‘lovchilar, nutq.

Аннотация. В статье с научной точки зрения анализируются грамматические и семантические особенности сложных предложений в узбекском языке. Рассматриваются структурные компоненты сложных предложений, их грамматическая связь и смысловые отношения.

Ключевые слова: сложное предложение, синтаксис, грамматическая структура, семантические отношения, союзы, речь.

Annotation. This article analyzes the grammatical and semantic features of complex sentences in the Uzbek language. The study examines the structural components of complex sentences, grammatical connections between clauses, and their semantic relations. In addition, the role of complex sentences in speech and their meaning-expressing potential are discussed.

Keywords: complex sentence, syntax, grammatical structure, semantic relations, conjunctions, speech.

Kirish. Til tizimida gaplar nutqning asosiy birliklaridan biri bo‘lib, fikrni to‘liq va aniq ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, qo‘shma gaplar murakkab fikrlarni ifodalash, voqea-hodisalarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatishda keng qo‘llaniladi. O‘zbek tilida qo‘shma gaplar grammatik tuzilishi va semantik mazmuniga ko‘ra sintaksisning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Qo‘shma gaplar ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning mazmun va grammatik jihatdan o‘zaro bog‘lanishi natijasida yuzaga keladi. Bunday gaplar orqali sabab-natija, shart, vaqt, zidlik va boshqa mazmuniy munosabatlar ifodalanadi. Shu bois qo‘shma gaplarning grammatik va semantik xususiyatlarini chuqur o‘rganish tilshunoslik nazariyasi hamda amaliy nutq madaniyati uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi va semantik munosabatlarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iboratdir.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplarning grammatik va semantik xususiyatlarini aniqlash maqsadida zamonaviy tilshunoslikda qo‘llaniladigan ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini tavsifiy-tahliliy, qiyosiy, kontekstual tahlil hamda umumlashtirish metodlari tashkil etdi. Tavsifiy-tahliliy metod yordamida qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi, ya’ni ularning tarkibiy qismlari, bog‘lovchi vositalari hamda gaplar o‘rtasidagi sintaktik munosabatlar o‘rganildi. Ushbu metod qo‘shma gaplarning tuzilish modellari va ularning sintaktik xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi [1, B. 65].

Qiyosiy metod asosida qo‘shma gaplarning asosiy turlari: teng bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gaplar grammatik va semantik jihatdan solishtirildi. Ushbu jarayonda sodda gaplarning o‘zaro bog‘lanish darajasi, mazmuniy munosabatlarning ifodalanish shakllari tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil natijalari qo‘shma gaplarning o‘ziga xos belgilarini aniqlashga xizmat qildi [2, B. 42]. Kontekstual tahlil metodi qo‘shma gaplarning nutq jarayonidagi funksional va semantik yuklamasini aniqlashda qo‘llanildi. Bunda badiiy va ilmiy matnlardan tanlab olingan misollar asosida qo‘shma gaplarning ma’no ifodalash imkoniyatlari yoritildi. Ushbu metod nutqda qo‘shma gaplarning uslubiy ahamiyatini belgilashga yordam berdi [3, B. 58]. Shuningdek, umumlashtirish metodi orqali tadqiqot davomida olingan ma’lumotlar tizimlashtirilib, qo‘shma gaplarning grammatik va semantik xususiyatlariga oid ilmiy xulosalar shakllantirildi. Metodlar majmuasi tadqiqot maqsadiga erishish va qo‘yilgan vazifalarni bajarishda muhim ahamiyat kasb etdi [4, B. 21].

Shuningdek, tadqiqot jarayonida struktur-semantik tahlil metodidan ham foydalanildi. Ushbu metod orqali qo‘shma gaplarning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi mazmuniy aloqalar, ya’ni sabab-natija, shart, vaqt, zidlik va ketma-ketlik munosabatlari aniqlashtirildi. Struktur-semantik yondashuv qo‘shma gaplarning nafaqat grammatik qurilishini, balki ularning semantik yuklamasini ham chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi [1, B. 89]. Bundan tashqari, funksional yondashuv asosida qo‘shma gaplarning nutqdagi vazifasi va uslubiy xususiyatlari o‘rganildi. Bu yondashuv yordamida qo‘shma gaplarning badiiy, ilmiy va publitsistik matnlardagi qo‘llanish holatlari tahlil qilinib, ularning ifodaviy va mantiqiy imkoniyatlari baholandi. Tilshunos olimlarning fikricha, qo‘shma gaplarning funksional jihatdan tahlili ularning nutq madaniyatidagi o‘rnini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi [3, B. 121].

Shuningdek, tadqiqotda misollarni tasniflash metodidan foydalanilib, qo‘shma gaplar grammatik tuzilishi va semantik munosabatlariga ko‘ra guruhlariga ajratildi. Ushbu tasniflash qo‘shma gaplarning asosiy turlarini tizimli ravishda o‘rganish va umumiy xulosalar chiqarishga xizmat qildi [4, B. 56]. Mazkur metodlarning kompleks

qo‘llanilishi tadqiqotning ilmiy ishonchliligini ta‘minlab, qo‘shma gaplarning grammatik va semantik xususiyatlarini har tomonlama yoritishga imkon berdi.

Results (Tadqiqot natijalari). Tadqiqot natijalari o‘zbek tilida qo‘shma gaplar grammatik jihatdan murakkab sintaktik birliklar ekanligini ko‘rsatdi. Ular ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning mazmunan va grammatik jihatdan o‘zaro bog‘lanishi asosida shakllanadi. Ushbu bog‘lanishlar bog‘lovchilar, bog‘lovchi so‘zlar hamda intonatsiya vositasida amalga oshiriladi. Tilshunoslik manbalarida ta‘kidlanganidek, qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi ularning semantik mazmunini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi [1, B. 74]. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, **teng bog‘langan qo‘shma gaplar** tarkibidagi sodda gaplar grammatik jihatdan mustaqil bo‘lib, ular orasida qo‘shilish, zidlik, ketma-ketlik va taqqoslash kabi semantik munosabatlar ifodalanadi. Bunday gaplarda har bir komponent alohida fikrni bildirsa-da, umumiy mazmun birligi saqlanib qoladi. Bu holat teng bog‘langan qo‘shma gaplarning sintaktik yaxlitligini ta‘minlaydi [2, B. 39].

Ergash gapli qo‘shma gaplarda esa bosh gap va ergash gap o‘rtasida aniq grammatik bo‘ysunish munosabati mavjud bo‘lib, ergash gap bosh gap mazmunini izohlaydi yoki aniqlashtiradi. Tadqiqot davomida sabab, shart, vaqt, maqsad va natija munosabatlarini ifodalovchi ergash gaplarning nutqda mantiqiy izchillikni ta‘minlashda muhim o‘rin tutishi aniqlandi [3, B. 61]. Kontekstual tahlil natijalari qo‘shma gaplarning nutq jarayonida muhim semantik yuklama bajarishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, badiiy va ilmiy uslubda qo‘shma gaplar orqali murakkab fikrlar, sabab-oqibat aloqalari hamda muallif munosabati aniq va ta‘sirchan tarzda ifodalanadi. Bu esa qo‘shma gaplarning uslubiy imkoniyatlari keng ekanligini tasdiqlaydi [4, B. 95].

Tadqiqot davomida o‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi va ularning semantik munosabatlari o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud. Xususan, bog‘lovchi vositalarning turi va joylashuvi gaplar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatning aniq ifodalanishiga xizmat qiladi. Masalan, sabab va natija munosabatini ifodalovchi ergash gapli qo‘shma gaplarda grammatik bo‘ysunish darajasi semantik aniqlikni kuchaytiradi [1, B. 91]. Shuningdek, tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, intonatsiya qo‘shma gaplarning semantik talqinida muhim rol o‘ynaydi. Ayrim holatlarda bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda aynan intonatsiya sodda gaplar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatni belgilab beradi. Tilshunoslik tadqiqotlarida qayd etilishicha, intonatsiya vositasida ifodalangan semantik munosabatlar nutqning ta‘sirchanligini oshiradi [2, B. 104].

Badiiy va ilmiy matnlar asosida olib borilgan kontekstual tahlil qo‘shma gaplarning uslubiy imkoniyatlari keng ekanligini tasdiqladi. Badiiy matnlarda qo‘shma gaplar obrazlilik va emotsional ifodani kuchaytirsa, ilmiy matnlarda mantiqiy izchillik

va tushuntirish vazifasini bajaradi. Bu holat qo‘shma gaplarning funksional jihatdan ko‘p qirrali ekanligini ko‘rsatadi [3, B. 68]. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, qo‘shma gaplarning grammatik shakli va semantik mazmuni o‘zaro uyg‘unlashganda nutqning aniqligi va mantiqiyliigi ortadi. Demak, qo‘shma gaplar til tizimida murakkab fikrlarni ifodalashning samarali sintaktik vositasi sifatida muhim o‘rin egallaydi [4, B. 59].

Muhokama. Olingan tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi va semantik munosabatlari o‘zaro chambarchas bog‘liq ekanligini tasdiqlaydi. Ilmiy manbalarda qayd etilganidek, qo‘shma gaplarda sodda gaplarning qanday vositalar orqali bog‘lanishi ularning mazmuniy talqiniga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi [1, B. 80]. Mazkur holat tadqiqot jarayonida aniqlangan natijalar bilan hamohang ekanligi bilan ahamiyatlidir. Teng bog‘langan qo‘shma gaplar va ergash gapli qo‘shma gaplarni qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, har ikki turdagi qo‘shma gaplar nutqda turli funksional vazifalarni bajaradi. Agar teng bog‘langan qo‘shma gaplar asosan voqea-hodisalarning ketma-ketligi yoki zidligini ifodalashga xizmat qilsa, ergash gapli qo‘shma gaplar sabab-oqibat, shart, vaqt kabi murakkab mantiqiy munosabatlarni ochib berishda muhim o‘rin tutadi [2, B. 47]. Tilshunos olimlar tomonidan bildirilgan fikrlarga ko‘ra, qo‘shma gaplarning semantik imkoniyatlari nutqning ifodaviyligini oshiradi va fikrning aniqligini ta‘minlaydi [3, B. 62]. Tadqiqot natijalari ham aynan shu jihatni tasdiqlab, qo‘shma gaplarning grammatik shakli va semantik mazmuni uyg‘unlashganda nutqning mantiqiy izchilligi kuchayishini ko‘rsatdi. Shuningdek, kontekstual tahlil asosida aniqlanishicha, qo‘shma gaplarning qo‘llanilishi matn uslubiga bog‘liq holda turlicha semantik yuklama kasb etadi. Ilmiy matnlarda ular tushuntirish va asoslash vazifasini bajarsa, badiiy matnlarda obrazlilik va ta‘sirchanlikni kuchaytiradi [4, B. 101]. Bu esa qo‘shma gaplarning til tizimidagi universal sintaktik birlik ekanligini ko‘rsatadi.

Olingan natijalarni mavjud lingvistik tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi ularning semantik talqinini belgilovchi yetakchi omillardan biri hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilar qo‘shma gaplarda grammatik bog‘lanishning kuchliligi mazmuniy munosabatlarning aniqligini ta‘minlashini ta‘kidlaydilar [1, B. 97]. Mazkur fikr ushbu tadqiqot davomida olingan natijalar bilan to‘liq mos keladi. Shuningdek, teng bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gaplarning nutqdagi funksional farqlari masalasi muhokama qilindi. Natijalarga ko‘ra, teng bog‘langan qo‘shma gaplar ko‘proq voqea-hodisalarni parallel yoki zid holda ifodalashga xizmat qilsa, ergash gapli qo‘shma gaplar murakkab mantiqiy munosabatlarni izchil tarzda bayon etish imkonini beradi [2, B. 53]. Bu holat qo‘shma gaplarning semantik imkoniyatlari keng ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqot jarayonida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, qo‘shma gaplarning uslubiy qiymati

ularning qo‘llanish doirasiga bog‘liq. Ilmiy uslubda qo‘shma gaplar asoslash va izohlash vazifasini bajarsa, badiiy uslubda ular obrazlilik va ta’sirchanlikni kuchaytiradi. Tilshunoslik adabiyotlarida bu holat qo‘shma gaplarning funksional jihatdan ko‘p qirrali ekanligi bilan izohlanadi [3, B. 72]. Natijalarni muhokama qilish jarayonida qo‘shma gaplarning o‘rganilishi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ekanligi ayon bo‘ldi. Xususan, o‘zbek tilini o‘qitishda qo‘shma gaplarning grammatik va semantik xususiyatlarini chuqur tushuntirish o‘quvchilarda nutq madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi [4, B. 61].

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplar grammatik va semantik jihatdan murakkab sintaktik birliklar ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning o‘zaro grammatik bog‘lanishi va mazmuniy munosabatlari fikrning mantiqiy izchilligi hamda nutqning aniqligini ta’minlaydi. Ilmiy manbalarda ta’kidlanganidek, qo‘shma gaplarning tuzilishi ularning semantik mazmuni bilan bevosita bog‘liqdir [1, B. 85]. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, teng bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gaplar nutqda turli funksional vazifalarni bajaradi. Teng bog‘langan qo‘shma gaplar voqea-hodisalarning ketma-ketligi yoki zidligini ifodalashga xizmat qilsa, ergash gapli qo‘shma gaplar sabab, shart, vaqt va natija munosabatlarini aniq va lo‘nda ifodalash imkonini beradi. Bu holat qo‘shma gaplarning semantik imkoniyatlari keng ekanligini ko‘rsatadi [2, B. 49].

Shuningdek, tadqiqot natijalari qo‘shma gaplarning grammatik va semantik xususiyatlarini tizimli o‘rganish o‘zbek tili sintaksisining nazariy asoslarini boyitishini ko‘rsatdi. Qo‘shma gaplarning tuzilish modellari va mazmuniy munosabatlarini aniqlash orqali til birliklarining funksional imkoniyatlari yanada aniqroq talqin qilinadi. Bu holat tilshunoslikda sintaktik birliklarni chuqurroq o‘rganish zaruratini asoslaydi [1, B. 102]. Bundan tashqari, mazkur tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, unda qo‘shma gaplarning grammatik va semantik xususiyatlariga oid olingan xulosalar o‘zbek tilini o‘qitish jarayonida, xususan, umumta’lim maktablari va oliy ta’lim muassasalarida sintaksis bo‘limini o‘qitishda samarali qo‘llanishi mumkin. Ilmiy manbalarda qayd etilganidek, sintaktik birliklarni mazmuniy jihatdan anglash o‘quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi [2, B. 75].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hojiyev A. O‘zbek tili sintaksisi. – Toshkent: Fan, 2006. – 312 b.
2. Mahmudov N. O‘zbek tili grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O‘zbekiston, 2010. – 284 b.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 352 b.
4. Mirzayev I., Qodirov A. O‘zbek tilida qo‘shma gaplar. Toshkent Fan va texnologiya, 2015. – 198 b.
5. G‘ulomov A. Til va nutq munosabatlari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2012. – 176 b.
6. Абдурахманов А. Синтаксис узбекского языка. – Ташкент: Fan, 2009. – 240 с.
7. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 300 p.